

**ЛЕКСИКА НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ
ЯК ОБ'ЄКТ МОВОЗНАВЧИХ СТУДІЙ**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-2-48-56-71

Назар Хібеба,

*аспірант кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-9640-7878>*

Наталія Хібеба,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>*

Номінація народного календаря як репрезентант духовної та матеріальної культури етносу пов'язана з моделюванням мовної картини світу, адже ілюструє зв'язок між формуванням, розвитком лексичної системи мови і традиційною культурою, відображаючи світорозуміння, світобачення мовців, засвідчуючи своєрідність народного мислення.

Етнографічні, фольклористичні напрацювання, а також лексикографічні, лексикологічні, лінгвогеографічні, збірники діалектних текстів та ін. стають цінним джерелом для репрезентації репертуару одиниць тематичної групи лексики народного календаря української мови.

Аналіз стану вивчення онімної (геортоніми, хрононіми) й апелятивної календарно-обрядової лексики та фразеології ілюструє нерівномірність її студіювання, перевагу мовознавчих праць про номінацію поодиноких календарних свят чи їх частин, брак матеріалів із низки говіркових ареалів, а відтак – потребу заповнити прогалини на діалектній карті. Вибір дослідження саме цієї тематичної групи лексики мотивовано потребою зберегти ті мовні одиниці, які опиняються на периферії словника говорів через швидку нівеляцію календарної обрядовості.

Різноаспектні дослідження лексики народного календаря на матеріалі української літературної мови та діалектів уможливають повний опис цього пласту лексики, продемонструють його формування й динаміку, ареальну специфіку, лексико-семантичні зв'язки та ін., що й надалі потребує фіксації, систематизації та всебічного аналізу.

Результатом подальших розвідок стане максимально комплексне представлення календарно-обрядової номінації – свят, присвяток, обрядодій, обрядових атрибутів, учасників тощо – у зведеному словникові мови, а також у текстографії та лінгвогеографії.

Ключові слова: геортонім, діалект, календарно-обрядова лексика, лексика народного календаря, українська мова, хрононім.

The vocabulary of the national calendar as a representative of the spiritual and material culture of the ethnos is related to modeling the linguistic picture of the world, because it illustrates the connection between the formation and development of the lexical system of the language and traditional culture, reflecting the worldview and worldview of the speakers.

The analysis of the state of study of ononymous (geortonyms, chrononyms) and appellative calendar-ceremonial vocabulary and phraseology in dialects illustrates the unevenness of its study, the superiority of linguistic works on the nomination of individual calendar holidays or their parts in dialects, the lack of materials from a number of dialect areas, and therefore the need to fill gaps in the dialect map. The choice of the study of this thematic group of vocabulary is motivated by the need to preserve those language units that are on the periphery of the dictionary of dialects due to the rapid leveling of calendar rituals.

The result of further research will be the most comprehensive presentation of the calendar-ritual nomination – holidays, dedications, rituals, participants, attributes, etc. – in the consolidated dictionary of the language, in textography and linguogeography.

Key words: georthonym, dialect, calendar-ceremonial vocabulary, national (folk) calendar vocabulary, Ukrainian language, chrononym.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Лексика народного календаря – вагомий пласт словника мови, який, репрезентуючи звичаї та обряди її носіїв, відображає сегмент мовної картини світу, пов’язаний із особливостями духовної та матеріальної культури етносу. Лінгвістичні дослідження цієї тематичної групи лексики є важливим доповненням до етнографічних, фольклористичних відомостей про стан календарної обрядовості українців в ареальному вияві й часовому розвитку, що є необхідним з огляду на стрімку архаїзацію, деформацію обрядовості та її мовного складника. Водночас етнографічні, фольклористичні напрацювання, а також збірники діалектних текстів стають цінним джерелом для лексикографічних, лексикологічних, лінгвогеографічних студій і власне в комплексі дають змогу якнайповніше змоделювати склад і структуру тематичної групи лексики (ТГЛ) народного календаря української мови.

Під традиційним народним календарем розуміють «сукупність повторюваних господарських дій і звичаїв, а також обрядів (тобто

звичаїв ритуального характеру), які пов'язані із чергуванням пір року й можуть впливати на події родинного та громадського життя [...]. Ця сукупність має і своє мовне вираження. [...] до традиційного календаря в його мовній частині входить також і корпус відповідних проverbsьких мікротекстів, тобто прислів'їв та приповідок, у яких у більш або менш сталій формі узагальнювалися закономірності сільськогосподарського року, а також пов'язаних із ним подій родинного та громадського життя, різні прикмети метеорологічного, біологічного, агрономічного та іншого порядку тощо» (Єрмоленко, 1995, с. 45). Саме з народним календарем як однією з форм існування знань етносу про його природне та соціальне оточення безпосередньо пов'язані календарні обряди і звичаї, які теж є річним циклом, довкола котрого зосереджені найважливіші свята й сезонні роботи (Там само), які своїм корінням сягають ще язичницьких вірувань і відображають діяльність людини впродовж року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Український народний календар і календарна обрядовість зокрема, календарно-обрядовий фольклор доволі ґрунтовно досліджено в етнографії, етнології та фольклористиці. Цьому питанню присвячували свої праці Яків Головацький, Михайло Максимович, Кость Копержинський, Віктор Петров, Степан Килимник та ін., воно не втратило актуальності й у сучасних студіях Віктора Давидюка, Володимира Галайчука, Олександра Курочкіна, Олени Чебанюк, Ганни Сокіл, Лесі Горошко, Олександра Коломийчука, Наталії Стішової та ін. Незважаючи на те, що бібліографія наукових студій із календарної обрядовості має великий обсяг, усе ж «недостатня, аби задовольнити потреби монографічної праці, оскільки найчастіше дослідники в системі річної календарної обрядовості зосереджували свою увагу на окремих святах або ж комплексі свят переважно зимового та літнього періодів» (Стішова, 2017, с. 8).

Номінації календарних релігійних і народних свят та обрядів (обрядодій, атрибутів, учасників та ін.), які серед іншого ілюструють зв'язок між формуванням, розвитком лексичної системи мови і традиційною культурою – об'єкт зацікавлень і мовознавців. Михайло Лесів, досліджуючи назви релігійно-християнських свят, стверджує, що такі найменування «мають не тільки численні живі народні форми, але й значною мірою збагачують літературну мову та впливають на розвиток її семантичної структури, а це відповідно збагачує словесну культуру і філософію народного мислення» (Лесів, 2000, с. 56).

Репертуар зазначеної ТГЛ формувалася впродовж тривалого періоду, виявляючи різні мовні явища, позамовні впливи, архаїзацію та інновацію, локальну специфіку, а відтак стає вдячним матеріалом для досліджень із етнолінгвістики, ономастики, фразеології, діалектології, історії мови, історичної лексикології, порівняльного мовознавства тощо.

Метод дослідження – описовий.

Виклад основного матеріалу. Вивчення календарної номінації в українській мові – онімної та апелятивної лексики (назви свят, встановлених днів, обрядів, учасників, матеріальних компонентів та ін.) здебільшого представлено аналізом окремих календарних свят чи присвяток, а для всебічної репрезентації цієї ТГЛ необхідний докладний опис усієї лексики річного циклу. Мовознавці акцентують здебільшого на термінологічному, концептуальному та етнолінгвістичному аспектах досліджень, причому «термінологічний аспект [...] постає з практичної потреби лінгвістики вмотивувати терміни традиційної народної культури та встановити їх співвідношення з картиною світу загалом і мовною картиною світу зокрема», концептуальний – із продуктивності вивчення «не окремих номенів, а цілих концептів, об'єднаних певним метатекстом», а етнолінгвістичний полягає в тому, що «у структурі значення багатьох предметних слів визначається етнокультурний компонент» (Шкаровська, 2007, с. 248 – 249). Однією з нагальних проблем у висвітленні календарної номінації є «системне накопичення лексичних та фразеологічних фактів, що становлять вербальну частину календарної обрядовості; установа принципів та моделей міфологічної мотивації, що лежить в основі номінації обрядової реальності, ритуальних дій, обрядових персонажів тощо» (Шарапа, 2007, с. 70).

Серед перших мовознавчих розвідок про лексику календарного циклу праці Євгена Грицака – про назви народних свят від Великого посту до Трійці (Зелених свят) (Грицак, 1934) та Івана Огієнка – про походження різдвяних і великодніх «виразів» (Огієнко, 1934a; 1934b), опубліковані на сторінках журналу «Рідна мова».

Народні назви свят української мови детально тлумачить Олекса Горбач, який, обстеживши 84 населені пункти переважно південно-західних теренів українського мовного обширу, зафіксував локальні відповідники свят, наприклад, зі значеннями 'Різдво': *Ріство* (і фонетичні варіанти), *Рождество*, *Боже народжіння*; 'Новий рік' – *Васілія*, *Щодру́ха*, *Гоготу́ха* та ін. (Горбач, 1988, с. 136).

Вивченню народних назв християнських свят присвячує низку мовознавчих розвідок Надія Остап. Дослідниця детально роз'яснює назву свята *Вербна неділя* 'неділя перед Великоднем', яка є дуже давньою (у пам'ятках від XI ст.) та функціонує майже на всій території України і в літературній мові, і в діалектах (Остап, 2000, с. 314), аналізує універбати *Вѣрбница*, *Верѣбница*, *Вербляница*, *Вѣрбич*, *Квітница* 'тс.', субстантив *Вѣрбна* 'тс.' та ін., а також номінації головного атрибута свята – освяченої гілочки верби: *св'ячена верба́*, *шутка*, *бѣчка*, *ба́ська*, *ба́зе* та ін. (Остап, 2000, с. 316–318).

В іншій студії науковиці продемонстровано мотиватори номінацій *П'ятдесятниця*, *Зіслання (Зішестя) Святого Духа*, їх найдавнішу фіксацію в словниках та в історичних джерелах, діалектні відповідники назв (*Трійця* (і фонетичні варіанти), *Зелені свята*, *Квічальна неділя*,

Свята неділя, русаля та ін.), наведено етимологію лексем, проілюстровано семантичну структуру, міжмовні паралелі, виявлено діалектні відповідники клечальної зелені (літ. *кличання, зéлень*, діал. *зелó, май, майна́, майка* та ін.) (Осташ, 2003а, с. 248 – 268).

Н. Осташ зосереджує увагу й на геортонімі *Водохрещі* – з'ясовує історію фіксації власної назви, її фонетичні та граматичні варіанти, поширення в діалектах, детально аналізуючи менш поширені говіркові відповідники – *Водосвятиє, Щедрик, Вода, Свічки, Коляда, Йордан* та ін. (Осташ, 2003б).

М. Лесів студіює номінації великих християнських празників в українській мові та в християнській традиційній культурі: аналізує назви господніх і богородичних свят за структурою – однослівні (*Введення, Благовіщення* та ін.), двокомпонентні (*Стрітєння Господне, Чесного Хреста* та ін.) і багатоконпонентні (*Різдво Господа Нашого Ісуса Христа, Свята і Велика Неділя Пасхи* та ін.) (Лесів, 2000, с. 51), визначає їх здатність слугувати основою для творення прикметників (*водохресний, йорданський, стрітенський* та ін.), а також прізвищ (*Спаський, П'ятницький, Воздвиженський* та ін.) і географічних назв (*Іспас, Троїця, Богородичани* та ін.) (Лесів, 2000, с. 54 – 55).

Окреслюючи динаміку семантичної структури лексем, засвідчених у пам'ятках української мови XIV – XVII ст., Любов Осташ серед іншого констатує збереження значення слів *багнята* 'ритуальна гілка верби із сережками, яку освячують у Вербну неділю' (фіксація в пам'ятках XVI ст.) у лемківських говірках, *шутка* 'тс.' (I пол. XVII ст.) – у наддністрянських, гуцульських, бойківських; натомість слово *лоза* 'лозовий чагарник, лозняк' (XV ст.) розвинуло обрядове значення – 'ритуальна вербова гілка, яку освячують у свято Вербної неділі' – у сучасних наддністрянських говірках (Осташ, 2016, с. 116).

Тетяна Жалко простежує номінації весняних календарно-обрядових пісень, потверджуючи відсутність єдиної назви, адже, за словами дослідниці, навпаки, ідеться про «термінологічну полісемію»: на теренах України найкраще збереглися назви *веснянка* і *гаївка*, натомість активно функціонують діалектні – *дзельманувки, вородайки, зозульки, голубки, васильки, подолянки, стастурки, похуди, жалімони, вирбоньки, бабоньки, олендарки, зучки, царівни, перепілоньки, гуканки* та ін. (Жалко, 2010, с. 88), які потребують спеціального мовознавчого вивчення.

Джерельною базою для студій Ольги Миголинець стали записи дослідниці із 45 населених пунктів Закарпаття, що дало змогу зіставити закарпатську календарно-обрядову лексику з відповідною лексикою сусідніх мовних ареалів і виявити специфічні фонетичні, словотвірні й лексичні варіанти (*Лагосіки, Предчáтя, Дрúга Ся́та Ма́рjá* та ін.) (Миголинець, 2021b, с. 140). Діалектні календарно-обрядові назви, утворені на основі власних імен, мовознавиця вивчає з погляду на їх лексико-граматичні особливості, внутрішню форму, варіативність складу чи окремих компонентів, відтак пояснює семи на означення

20 релігійних свят і періодів, з'ясовує наявність чи відсутність зафіксованої лексики в інших українських говорах і в літературній мові. Підсумовано, що на формування найменувань передусім впливає закон мовленнєвої економії, тобто заміна багатокomпонентних назв однослівними (*Андрášа, Гаврілія, Пётра, Сáви* та ін.) (Миголинець, 2021а, с. 302).

На польовому матеріалі з 22 закарпатських говірок здійснює семантичний, словотвірно-етимологічний і лінгвогеографічний аналіз хрононімів Еріка Гоца. Дослідниця стверджує, що ґрунтовне вивчення лексики народного календаря потребує студіювання «номінації і предметно-дійового складу обрядів кожного періоду в ареальному аспекті» (Гоца, 2019, с. 38), тож роз'яснює зафіксовані номінації, розподіливши їх за чотирма річними циклами: зимовий (*Введéніє, Миколáя* та ін.), весняний (*Цвітнá ниділя, Вознесéніє, Їря* та ін.), літній (*Ивáндиль, Велика Богорóдиця* та ін.), осінній (*Главосіки, Покрóвы, Міхáйля* та ін.) (Там само, с. 39 – 41). У висновках ідеться про те, що чималу кількість хрононімів у закарпатських говірках утворено на власному мовному ґрунті від праслов'янських основ, деякі з них успадковані безпосередньо від праслов'янської мови (*Відóрці, Стрítинє, Русáля* та ін.); церковнослов'янізми становлять значно меншу частку (*Вознесéн(у)іє(я), Преображéні(у)є, Воздвижéніє* та ін.), а хрононіми християнського походження «заступили прадавні назви свят, сезонів, сакральних і профанних (тобто світських) часових відтинків» (Там само, с. 41).

Ґрунтовне діалектологічне дослідження календарно-обрядової лексики говірок українських Карпат представлено в праці Кіри Задої (матеріал фіксовано впродовж 1986 – 2014 рр.). У результаті детального обстеження терену авторка встановила просторову дистрибуцію назв Святвечора, Різдвяних свят і Водохреща (Богоявлення) та унаочнила цю інформацію на вісьмох картах (Задоя, 2015). Виокремлено дві групи хрононімів – нехристиянського і християнського походження та окреслено вісім ареалів хрононімів різдвяного, новорічного і хрещенського циклів, наприклад, закарпатський (*кращун, бабин вечір, бабинець, бабин святий вечір* 'Різдво'), закарпатський і західнобойківський (*дідів-вечір* 'Святвечір'), закарпатський і закарпатський гуцульський (*водокці* 'Водохреще') та ін. (Там само, 2015, с. 254 – 255). Як наголошує дослідниця, хрононіми викликають зацікавлення не тільки з погляду мовних моделей, за якими вони творяться, а передусім тим, що у стислій, концентрованій формі відображають народні уявлення, пов'язані з якоюсь подією народного календаря, містять важливу інформацію про певні аспекти древньої духовної культури і здатні разом із більш розгорненими обрядовими текстами бути джерелом реконструкції цієї культури (Там само, 2015, с. 244).

Лексику зимового та весняного циклів календарного обряду надсянських говірок аналізує Наталя Герасим, фіксуючи при цьому й низку локальних мовних одиниць: у *новому літі* ‘віншувати’, *татуськати* ‘посівати пшеницею, сповіщати про прихід Нового року’, *гуніти куцюркі* ‘водити гаївки’ (Герасим, 2014, с. 98 – 99).

Назви східноpodільських обрядових страв весняного циклу – семантичну структуру, основні моделі номінації – розглядає Олександр Оскірко, маркуючи їхні диференційні ознаки: ‘розмір’ (*пáска малéнька*, *пáска вели́ка* та ін.), ‘місце виготовлення’ (*пáска дома́шня*, *пáска магази́нна* та ін.) (Оскірко, 2018а, 123). Назвам обрядових страв зимового циклу у східноpodільських говірках присвячено іншу розвідку вченого (Оскірко, 2018б), виконану на польовому матеріалі автора, зібраному у 2015 – 2017 рр.

Номінації християнських свят і їх походження в іванічівських говірках (південний регіон Волинського Надбужжя) вивчає Тетяна Гусак, звертаючи увагу на фонетичні варіанти назв свята Андрія Первозванного – *Гандрéя*, *Гандрі́я*, дня пророка Іллі – *Іл’ї́*, *Лі́*, *Іллі́*, передодня Різдва Ісуса Христа – *Куля́да*, *Ко́ляда*, вечора перед Новим роком – *Бугáтий вéчір*, *Багáтий вéчір*, Водохреща – *Водо́хрища*, *Водо́хрище* та ін. (Гусак, 2001, с. 165 – 168). У записаних звичаях, повір’ях, ворожіннях, заборонах, обрядодіях, пов’язаних із календарними святами, удоступнено номінації атрибутів (*ді́дух*, *зві́зда*), учасників обрядів (*пирибира́нці*), обрядових пісень (*куля́дки*, *щедрувни́ці*), обрядодій (*ходи́ти з козо́ю*, *Ко́лиди колідува́ти*) та ін. (Там само, с. 166 – 168).

Тетяна Шкаровська має за мету максимально комплексно описати склад тематичної групи лексики народного календаря в говірках середньополісько-наддніпрянського порубіжжя (Шкаровська, 2007). Об’єктом дослідження є народні хрононіми, що окреслюють певні відрізки часу – добу, тиждень, місяць (*Середохресна неді́ля*, *ніч на Пáску*, *Білий ти́ждень*, *Спасі́вка* та ін.), календарні назви, пов’язані з антропонімами (*Андрі́я*, *Савки*, *Зосим-бджі́льник*, *Степан-сіно́кіс*, *Михайлі́в день* та ін.), назви, які демонструють накладання християнського й народного календарів (*Пáска*, *Ку́тя*, *Купа́ло*, *Покро́ва*, *Параске́ва П’ятни́ця* та ін.) (Шкаровська, 2009, с. 82).

Марина Шарапа, спираючись на власні записи, здійснені в 40 середньополіських говірках, переважно на Житомирщині, окреслює номінативний репертуар лексико-семантичної групи назв атрибутів весняно-літніх календарних обрядів, представлений мовними одиницями, які мають лише обрядове значення (власне обрядові, наприклад, *волочо́льне*, *купа́ло*, *тро́йця*, *пáска* та ін.) або і обрядове, і необрядове значення (Шарапа, 2010б, с. 384 – 385). Номінації атрибутів календарної обрядовості середньополіського діалекту присвячено й інші праці дослідниці (Шарапа, 2009; Шарапа, 2010а).

Детально аналізуючи ЛСГ назв обрядових часових понять на позначення календарних дат і періодів весняно-літнього циклу обстежених говірок, М. Шарапа виокремлює номінації, які пов'язані із церковних календарем (*Прощений тиждень, Страсть, Радовниця, Юрія, Івана, Ілля* та ін.) і які мають лише народну етимологію (*Білий тиждень, Чистий тиждень, Красна субота* та ін.) (Шарапа, 2013, с. 141).

Марина Поістогова на багатому діалектному фактажі зі Східного Полісся – говірки Київщини, Чернігівщини та Сумщини – студіює назви зелені, яку використовують з обрядовою метою на Трійцю, причому номінації представлено на широкому культурному тлі – до уваги взято прикмети й повір'я, пов'язані з троїцькою зеленню, її обрядові функції, мотивацію дійств, що супроводжують обряд клечання, тощо; серед іншого – номінації троїцького обрядового дерева (*виха, щогла, в'їлце* та ін.) (Поістогова, 2005, с. 173). Результати унаочнено на карті – засвідчено поширення назв троїцької зелені: *клéчення, май, трóїцке, зéлень* (Там само, с. 177).

Етнографічні та фольклорні джерела також принагідно фіксують діалектні назви календарних свят і обрядів та їх предметно-дійовий склад, формуючи джерельну базу мовознавчих досліджень. Скажімо, Ірина Несен, описуючи осінні свята на Житомирському Поліссі від середини ХІХ ст., фіксує «терміни осіннього сезону»: *Полупетро* 'другий день свята апостолів Петра і Павла', *мандрики, мандриги* – як ритуальні страви цього свята (Несен, 2009, с. 175), *Покрівний Іван* 'день Івана Богослова', *Здвиженне, Чесний* 'день Воздвиження Хреста Господнього' (Там само, с. 183) та ін.

Об'єкт наукових зацікавлень Наталі Хобзей – лексика календарної обрядовості українських говірок Сучавщини та Мараморощини (дослідження здійснено на матеріалі діалектних словників О. Горбача та на експедиційних текстах авторки із с. Красна поблизу Сігету, записаних у 1999 – 2000 рр.). Проаналізовано номінації свят зимового календарного циклу (*Власний Свєт-вєчер, собор Богорóдиці, Видоршый* та ін.), циклу Великодніх свят (*Бечковá неділя, Великідний тїждень* та ін.), постів (*говіня Христóво, Богорóдичне говіня* та ін.), а також обрядових страв і печива (*кутя, прижитура, моцюк, дорá* та ін.), обрядодій (*паліти бóроду дідові*), учасників обрядодій (*герóди, сійники, чюма* та ін.) (Хобзей, 2002).

Безперечну цінність мають дослідження календарно-обрядової фразеології. Семантична структура обрядових фразеологізмів східнословобожанських говірок відображена в монографії Ірини Царьової, яка за лексикографічними й етнографічними джерелами та на підставі самостійно зібраних за спеціальною програмою матеріалів удоступнює значний за обсягом емпіричний матеріал – 2000 обрядових фразем календарного й сімейного циклу. З'ясовано, що в основі семантики обрядової фразеології календарного циклу – переважно хронологічний

і фактографічний компоненти, у змісті й формі багатьох східнословобожанських обрядофразем відображено аграрні традиції етносу, спостереження за природними явищами, особливості прикмет і заборон та ін. (Царьова, 2015, с. 104 – 105).

Зіставний аспект обрядових фразеологізмів весняного циклу західнополіських і східнословобожанських говірок – їх еволюція, «культурологічні потенції» – стали об'єктом вивчення іншої праці І. Царьової; наприклад, детально з'ясовано особливості мотивації таких назв: сх.слоб. *благовісне теля, благовісне порося, благовісне яйце, благовіщенське курча*, зх.поліс. *благовіщенська щука*; сх.слоб. *щука виграє*, зх.поліс. *шучка гра* та ін. (Царьова, 2010, с. 183 – 184). Аналіз обрядової фразеології, за словами дослідниці, «дає змогу з'ясувати один з аспектів мовотворчої позиції – орієнтації людини у світі сутностей» (Там само, с. 182).

Свою чергою Наталя Коваленко ставить за мету виявити фраземи з компонентами-назвами Різдвяних свят у діалектах, проаналізувати їхню семантику та етнокультурну символіку (Коваленко, 2018b). Серед іншого пояснено мотивацію фразеологізмів зі значеннями 'нестерпно хотіти чогось' (лемк. *забагнути си як у Святom вечеру циганові ягоди*, поділ. *захтів як ягід в Різдво*), 'невчасно, із запізненням зробити' (лемк. *зробити на третій ден по Рістві*, зх.поділ. *на четвертий день Різдва*) (Там само, с. 12 – 13). В іншій розвідці досліджено діалектні фраземи з компонентами *кутя* (*звати кутю, носити кутю*) та *колядник* (*як при колядниках, як колядна свічка*) (Коваленко, 2018a, с. 70) та ін.

Н. Коваленко й І. Царюк акцентують увагу на обрядових фразеологізмах з опорними словами *Великдень* (*Велидєнь*) і *паска* (Коваленко & Царюк, 2019, с. 36 – 39): визначають їх структурно-семантичні фразеомоделі в діалектах, типи образної мотивації, частоту фіксації, появу нових фразем зі словом *писанка* тощо, причому «всі складники календарних обрядів утворюють понятійне поле, співвідносне з полем номінативним, а значення фразем впливає з контекстів, у яких обрядова дійсність інтерпретує смислову й культурну інформацію цілої нації» (Там само, с. 40).

Віктор Ужченко свої наукові зацікавлення зосереджує на семантичній структурі фразеологізмів пісенного календарно-обрядового дискурсу, їх когнітивно-культурологічній інтерпретації (Ужченко, 2008). Зокрема виділяє три фразеологічні «концентри»: загальноживані ідіоми (*підкинути під лавку, наложити головою* та ін.), фразеологізми, властиві не тільки календарно-обрядовим пісням, а й різножанровим фольклорним дискурсам, усному мовленню (*прикладки прикладати, зробити обжінки, вербовая кладка* та ін.), а третій, припускає автор, komponує повторюваний мотив жнивварських пісень – «позначення сонця, за яким жінці визначають час» (*сонце під полудень, сонечко надвечір* та ін.) (Ужченко, 2008, с. 71 – 72). Окреслено тематичні та семантичні розряди ФО в календарно-обрядових піснях (Там само,

с. 72 – 73); звернено увагу на концепти *Петрівочка, криниця, калина, вінок, весна* (Там само, с. 77 – 78; 80 – 81; 83) та ін.

Відомі інші мовознавчі праці, виконані на матеріалі фольклорних творів. Зокрема Ірина Круть звернула увагу на структурно-семантичний, стилістичний аспекти лексики календарно-обрядової поезії – зафіксувала та проаналізувала 950 лексем і більш ніж 2700 сем (Круть, 2004, с. 2) у межах 10 тематичних груп і відповідних підгруп, це дало змогу дійти висновку про «антропоцентризм аналізованої лексики, що полягає в проєктуванні людської моделі розуміння й організацію довкілля на теологічну сферу, тваринний і рослинний світ» (Там само, с. 15). Дослідниця маркує важливу особливість назв, зафіксованих у пісенному фольклорі, – «послаблення реалемної співвіднесеності й посилення ролі метафізичних чинників, коли центральними стають власне обрядове, міфічне чи символічне значення, які зумовлюють сполучуваність і роль мовних одиниць у тексті» (Круть, 2003, с. 15). Лексику річного циклу календарно-обрядової поезії, зокрема мовні засоби вираження часу, описує й Марина Болобан (Болобан, 2013).

Сергій Єрмоленко аналізує граматичні (словозмінні та семантико-синтаксичні) особливості геортонімів у текстах паремій, зауважуючи, що «первісна [...] семантична схема календарного прислів'я з геортонімом виявляє смислову зарядженість у плані її подальшого міфологічного (пере)осмислення. [...] така паремія виражає або дескриптивне значення (укр. *На Юря сховається в жито куря; діал. Як на Івана греміт, б'удут оріхи захмудені*), або ж зміст паремії має прескриптивний характер (укр. *Догодуй бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана*)» (Єрмоленко, 2010, с. 44), а маркувальним «[...] для народного календаря і для прислів'їв відповідної тематики є те, що канонічна назва свята, у якій виступає, причому іноді не в синтаксично провідній позиції, ім'я того чи іншого святого, має тенденцію скорочуватися, заступаючись при цьому ідеонімом – особовим людським іменем, ужитим самостійно або ж з якоюсь додатковою лексемою» (Там само, с. 12); цю думку ілюструє паремією зі збірки М. Номиса – *На Петра Вериги розбиваються криги* та ін.

С. Єрмоленко, спираючись на концепцію О. Потебні про засвоєння народним календарем християнського церковного, розвиває думки вченого, проєктуючи їх переважно на східнослов'янський матеріал: роз'яснено мотивацію виникнення церковно-календарних «термінів» *Стрітіння, Обретіння, Введення, Покрова, Великдень*, народних назв свят *Симонове зело, Переплавна середа, Руфа* та ін. (Єрмоленко, 1995, с. 51 – 52), звернено увагу на адаптацію церковного свята чи «календарного святого» в народному мовленні (*на Варвари, на Олексі*), заміну церковнослов'янського варіанта імені народним (*Явдоха*), «контамінацію» канонічного найменування свята (*Петра Вериги*), наявність імені святого як постійної прикладки, що вказує на «функційну

спеціалізацію» календарного угодника (*Євдокія-плющиха, Антон-вихровій*) (Там само, с. 47 – 48).

Лідія Гнатюк, аналізуючи назви святих і похідні від них, зафіксовані в збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864), серед іншого детально розглядає ті агіоніми, які виконують функцію геортонімів, – *Іван Верхопечерник, Петро Верига, Петро* (та похідні утворення *Петрів день, петрівський день, петрівчаний день, петрівній день*) (Гнатюк, 2021, с. 183, 184), а також на народних геортонімах, які «складаються з прикметника, що називав ознаку за порою року чи температурою, та імені» (*Весняний Микола, Теплий Олекса*) (Там само, с. 186) та ін.

Інна Пахолок, висвітлюючи народні версії походження *Зелених свят* за українськими повір'ями та аналізуючи засвідчені назви, констатує, що церковні назви свята почали фіксувати ще в пам'ятках Київської Русі (*П'ятидесятниця, Зішестя Духа Божого, Трійця*), натомість народні номінації свята загалом – *Зелені свята, Русаля, Свята неділя* й окремих його днів – *Клен, Дух* – згадано в пам'ятках значно пізнішого часу, тому дослідниця підсумовує, що «локальні назви цього свята мають передовсім хронологічну, аніж територіальну розбіжність» (Пахолок, 2015, с. 63). Щодо ареалу поширення лексем, то лише поліщуки, як зазначає І. Пахолок, надають перевагу назві *Трійця*, лемки – *Русаля*, а бойки, гуцули й покутяни – *Свята неділя* (Там само, с. 71).

Порівняльне дослідження назв літнього календарно-обрядового циклу української і білоруської мов – лексико-тематичний, семантичний, генетичний аспекти – здійснює Катеріна Хазанава, яка, студіюючи лексеми *Трійця, П'ятидесятниця, Спас, Купала, зажинки* та ін., підкреслює їхню схожість в обох мовах (Хазанава, 2013, с. 440), хоча й таких номінацій порівняно із зимовим календарним циклом небагато, що пов'язано з великою зайнятістю господарськими роботами (Там само, с. 439).

Тамара Голі-Оглу з'ясовує походження обрядових номінацій весняного циклу у східнослов'янських та в урумській і румейській мовах. Одним із підсумків аналізу стає твердження, що «обрядові термінологічні системи весняного календарного циклу східнослов'янських мов сформувалися вже у праслов'янську добу» і є одними з архаїчних пластів лексики (Голі-Оглу, 2003, с. 15) з незначною кількістю запозичень, здебільшого латинізмів та грецизмів, що «мають додаткові ритуально-міфологічні конотації і в мові-джерелі, і в східнослов'янських мовах» (Там само, с. 12).

Світлана Богдан об'єктом вивчення обирає специфіку функціонування геортоніма *Різдво* в епістолярних текстах Лесі України: окреслює функції цієї власної назви, «установлює типологічні ознаки контекстів актуалізації», визначає продуктивність експлікації лексем словотвірною ряду геортоніма та їх використання як елементів

етикетних конструкцій (Богдан, 2019, с. 176). В іншій розвідці С. Богдан здійснює спробу змодельовати мовний образ Великодня в епістолярних текстах Лесі Українки та її найближчої родини: визначає функції геортоніма *Великдень* і його діалектних варіантів *Паска*, *Пасха*, уживаних у мовленні Косачів-Драгоманових, а також аналізує назви, пов'язані з великодніми святкуваннями (*писанка*, *крашанка*, *паска*) тощо (Богдан, 2020).

Тетяна Крашеніннікова специфіку «лексики календарного типу» досліджує на матеріалі літературної казки XIX ст. За спостереженням авторки, народний календар відображений і в назвах казок, і в тому, що їх персонажами стають назви місяців (Крашеніннікова, 2015, с. 309).

Семіотичний підхід до вивчення власних назв свят у сучасній українській мові дав змогу Вікторії Желязковій виділити три групи геортонімів: іконічні як репрезентанти народного календаря (*Яблуневий Спас*, *Медовий Спас*, *Жилник*, *Збірний тиждень* та ін.); індекс альні, серед яких є офіційно-церковні назви (*Різдво Христово*, *Василя Великого день*, *Івана Богослова день*, *Іллі-пророка день* та ін.), символічні, передусім назви державних свят (Желязкова, 2019, с. 182 – 183).

Низку розвідок присвячено дослідженню концептів, пов'язаних із народним календарем, ідеться передусім про студії Тетяни Космеди, Наталі Плотнікової (мікроконцептосфера *Святки*, концепти *Святвечір*, *Водохреще*), Юрія Сапліна (*Різдво* та *Пасха*), Ольги Павлушенко (*Різдво*) та ін. Скажімо, лінгвокультурологічний і семантико-когнітивний підхід до вивчення української різдвяно-новорічної обрядовості як до мікроконцептосфери *Святки* – «складного культурного комплексу із акціональними, предметними, персональними та вербальними компонентами» – застосовує Наталя Плотнікова (Плотнікова, 2009, с. 13): проаналізовано 46 центральних концептів, які репрезентовано 314 мовними одиницями, зокрема виявлено, що в різдвяно-новорічній лексиці мешканців Західної України функціонує 87 локальних номінативних одиниць (*дзьобавка*, *логаза*, *настільник* та ін.), а у східній і центральній Україні – лише 34 (*Овсень*, *посипалка*, *н ворічна ялинка* та ін.) (Там само, с. 14).

Висновки і перспективи досліджень. Здійснений огляд стану дослідження календарно-обрядової лексики і фразеології ілюструє спорадичність, нерівномірність її вивчення – зазвичай у фокус студій потрапляють номінації окремих календарних свят чи їхніх складників, бракує розвідок із тих чи тих говорів, а отже, потрібно заповнити прогалини на діалектній карті. Різномасштабні дослідження лексики народного календаря – онімної та апелятивної – на матеріалі української літературної мови та діалектів уможливають повний опис цього пласту лексики, продемонструють особливості його формування й динаміку, ареальну специфіку, лексико-семантичні зв'язки та ін. Тому завдання першочергової ваги для мовознавців – продовжити фіксацію, систематизацію і всебічний аналіз окресленої ТГЛ.

Результатом майбутніх досліджень стане максимально комплексне представлення календарно-обрядової номінації – свят, присвяток, обрядодій, обрядових атрибутів, учасників та ін. – у зведеному словникові мови, а також у текстографії та лінгвогеографії.

Література і джерела

- Богдан, С. (2019). «Рокові» свята в епістолярних текстах Лесі Українки: Різдво. *Культура слова*. Вип. 90. С. 176 – 189.
- Богдан, С. (2020). Мовний образ Великодня в епістолярних текстах Лесі Українки та її родини. *Культура слова*. № 92. С. 187 – 202.
- Болобан, М. (2013). Лексика річного циклу календарно-обрядової поезії. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 5. С. 3 – 11.
- Герасим, Н. (2014). Лексика на позначення календарної обрядовості (на матеріалі діалектних текстів із Надсяння). *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст: тези доп. міжнар. конф. Ін-т укр. мови НАН України*. К. С. 97 – 100.
- Гнатюк, Л. (2021). Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців XIX ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1. С. 182 – 188.
- Голі-Оглу, Т.В. (2003). *Походження обрядових календарних термінів весняного циклу (на матеріалі української, російської, білоруської, урумської та румейських мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 – загальне мовознавство*. Донецьк, 17 с.
- Горбач, О. (1988). *Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика*. Зб. мовознавчої комісії Наук. Конгресу в тисячоліття хрещення Руси-України. Мюнхен. Т. 1. С. 99 – 146.
- Грицак, Є. (1934). Народня великодня термінологія. *Рідна мова*. Варшава. № 2. С. 141 – 148.
- Гусак, Т. (2001). Назви деяких християнських свят та їх походження в іваничівських говірках. *Українські і польські пограниччя*. Люблін – Луцьк. С. 165 – 169.
- Гоца, Е. (2019). Назви календарно-обрядових свят у говірках Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 2. С. 38 – 44.
- Єрмоленко, С. (1995). Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. Потебні. *Мовознавство*. № 1. С. 45 – 54.
- Єрмоленко, С. (2010). Граматика геортонімів у текстах календарних паремій. *Studia Linguistica*. Вип. 4. С. 39 – 46.
- Єрмоленко, С. (2017). Особливості реалізації геортонімів у контексті народнокалендарних прислів'їв (граматичний і міфологічний аспекти). *Мовознавство*. № 2. С. 3 – 13.

- Жалко, Т. (2010). Номінації весняних календарно-обрядових пісень українців: регіональний аспект. *Фольклористичні зошити: зб. наук. пр.* Луцьк. Вип. 13. С. 78 – 88.
- Желязкова, В. (2019). Геортоніми в сучасній українській мові: семіотичний ракурс студіювання. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 36. С. 180 – 184.
- Задоя, К. (2015). Народные наименования праздничных дней святочного цикла у населения Украинских Карпат. *Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. С. 244 – 269.
- Коваленко, Н. (2018a). Назви зимових обрядів у кодах фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів*. Вип. 17. Т. 3. С. 69 – 70.
- Коваленко, Н. (2018b). Назви різдвяних свят у складі фразеологізмів. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників філологічних наук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Південноукр. організація «Центр філологічних досліджень»*. С. 12 – 14.
- Коваленко, Н. & Царюк, І. (2019). Фразеологізми з назвами великодніх свят в українському діалектному мовленні. *Ukrainica Posnaniensia*. 7(2). С. 35 – 42.
- Крашеніннікова, Т. (2015). Антропонімна лексика календарного типу української літературної казки ХХ століття. *Філологічні студії*. Вип. 13. С. 306 – 312.
- Круть, І. (2004). *Лексика календарно-обрядової поезії: структурно-семантичний та стилістичний аспекти*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Кіровоград, 20 с.
- Лесів, М. (2000). Назви великих християнських празників в українській мові та християнській традиційній культурі. *Християнство й українська мова: матеріали наук. конф.* Львів. С. 50 – 57.
- Миголинець, О. (2021a). Антропоніми в складі календарно-обрядових назв (на матеріалі закарпатських говірок). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1. С. 284 – 289.
- Миголинець, О. (2021b). Календарно-обрядові назви осіннього циклу в закарпатських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород. Вип. 2. С. 139 – 144.
- Несен, І. (2009). Терміни осіннього сезону в народних уявленнях Житомирського Полісся (середина ХІХ – ХХ ст.). *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 18. С. 174 – 184.
- Огієнко, І. (1934a). Походження великодніх виразів. *Рідна мова*. № 4. С. 147 – 150.

- Огієнко, І. (1934b). Походження різдвяних виразів. *Рідна мова*. № 1. С. 7 – 12.
- Оскирко, О. (2018a). Номінація обрядових страв весняного циклу у східноподільських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1. С. 122 – 125.
- Оскирко, О. (2018b). Номінація обрядових страв зимового циклу у східноподільських говірках. *Філологія: сучасний погляд на вивчення актуальних проблем: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Запоріжжя*. С. 25 – 28.
- Осташ, Л. (2016). Перегук століть: давні лексеми у діалектному мовленні. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр.* Вип. 21: Ареалогія й ономастика. С. 115 – 119.
- Осташ, Н. (2000). До питання про назви християнських свят українців (Вербна неділя). *Християнство й українська мова: матеріали наук. конф.* Львів. С. 314 – 326.
- Осташ, Н. (2003a). Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. С. 248 – 268.
- Осташ, Н. (2003b). Про українські народні назви християнських свят: Водохрещі. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Я. Закревської*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. С. 290 – 299.
- Пахолок, І. (2015). Народні версії походження Зелених свят та етнографічна специфіка їх назв. *Інновації та традиції в сучасній науковій думці* : матеріали IV Міжнар. наук. інтернет-конф. К. С. 63 – 73.
- Плотнікова, Н. (2009). *Мікроконцептосфера Святки в українській мовній картині світу*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Х., 20 с.
- Поістогова, М. (2005). Із спостережень над східнополіськими фітономенами. Клечання. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 14. С. 167 – 177.
- Стішова, Н. (2017). Українські календарні свята осіннього циклу. К.: Видавництво ІМФЕ, 240 с.
- Ужченко, В. (2008). Фразеологія в календарно-обрядовому пісенному дискурсі. *Лінгвістика*. № 1. С. 67 – 87.
- Хазанова, К. (2013). Лексика літнього календарно-обрядового циклу в білоруській і українській мовах. *Філологічні студії: науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Вип. 9(1). С. 432 – 440.
- Хобзей, Н. (2002). Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморощини та Сучавщини на тлі гуцульських говірок. *Rozprawy Slawistyczne*. Т. 19. *Z dialektologii słowiańskiej*. Lublin. С. 143–155.

- Царьова, І. (2010). Обрядова підоснова фразеологізмів весняного циклу народних свят західнополіських і східнословобожанських говірок. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Вип. 9. С. 180 – 189.
- Царьова, І. (2015). Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнословобожанських говірок. Дніпропетровськ: Вид. «Інновація», 258 с.
- Шарапа, М. (2007). Фрагменти поліського традиційного календаря: літній цикл. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 16. С. 70 – 76.
- Шарапа, М. (2009). Семантика та номінація антропоморфної фігури й дерева в середньополіській купальській обрядовості. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Філологічні науки. Вип. 81(4). С. 73 – 78.
- Шарапа, М. (2010а) Культурна семантика у встановленні семантичної структури обрядових назв (на прикладі деяких середньополіських назв весняної обрядовості). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Філологія. Вип. 12. С. 121 – 126.
- Шарапа, М. (2010b). Назви обрядових предметів як лексико-семантична група номінації традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Вип. 22. С. 381 – 391.
- Шарапа, М. (2013). Середньополіські назви обрядових часових понять на позначення весняно-літніх календарних дат та періодів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вип. 17. С. 137 – 143.
- Шкаровська, Т. (2007). Аспекти вивчення лексики народного календаря середньополісько-наддніпрянського порубіжжя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. пр. Вип. 3. С. 246 – 253.
- Шкаровська, Т. (2009). До питання семантики шанованих днів народного календаря (на матеріалі говірок середньополісько-наддніпрянського порубіжжя). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Філологічні науки. Вип. 81. С. 81 – 86.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2023 р.

Прийнято до друку 19.11.2023 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.